

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

RAMİN ƏLİYƏDDİN OĞLU QULİYEV

XX ƏSRİN 80-Cİ İLLƏRİNİN II YARISI- 90-Cİ İLLƏRİN
ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN SSR-İN İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTİ

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin «Azərbaycan tarixi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

X.S. Köçərli

Rəsmi opponentlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

İ. M.Məmmədov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E.Ə.Məhərrəmov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlətdarəçilik Akademiyasının “Tarix” kafedrası

1

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 22 fevral 2013-cü il tarixli 95 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində tarix elmləri doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161 sayılı Dissertasiya Şurasının «_15_» __03__2014-cü il tarixli iclasında, saat «_____» keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az – 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küç.23.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» _____ 2014-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

R.C.Süleymanov

I DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan tarixinin öyrənilməmiş, ən mürəkkəb, keçməkeşli və çətin, eyni zamanda çox dəyərli dövrlərindən biri də XX yüzilin 80-90-cı illəridir. Bu dövr təkcə ictimai-siyasi hadisələrin zənginliyi və ziddiyyətliyi ilə deyil, həm də Azərbaycan xalqının öz milli dövlətçiliyini bərpa etməsi, müstəqil suveren Respublika yaratması baxımından da önəmli və misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 31 yanvar 1997-ci ildə Azərbaycan MEA-nın alimləri ilə görüşü zamanı XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixini elmi və obyektiv şəkildə yazılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.¹

XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərin əvvəli çağdaş dünyada SSRİ kimi nəhəng super imperiyanın çökməsi və 70 il ərzində onun müstəmləkəsi olan Azərbaycanda kəskin siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi proseslərin baş verməsi, xalqımızın istiqlal mücadiləsinin zəfərlə başa çatması ilə səciyyələnir. Bu problemə dair son illərdə bir sıra monoqrafiyalar, kitablar dərc edilsə də Azərbaycan siyasi elmində həmin illərdəki ictimai-siyasi vəziyyət indiyə qədər araşdırılmamışdır. Bu, tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir. Bu problem indiyədək xüsusi və müstəqil tədqiqat obyektı olmamışdır.

Dissertasiyada göstərilir ki, 80-ci illərin ortalarında M.Qorbaçovun irəli sürdüyü avantürist «yenidənqurma» və «sürətləndirmə» siyasəti və onun dəstəklədiyi erməni separatizmi Respublikada istehsal miqyasının kəskin azalmasına səbəb oldu. Erməni təcavüzünə qarşı tətillər və nümayişlər əvvəlki təsərrüfat əlaqələrinin pozulmasına, gərginliyin artmasına səbəb oldu. İctimai-siyasi proseslərin kəskinləşməsi, cəmiyyətdə baş verən qarşıdurma, siyasi mübarizənin güclənməsi və müstəqillik uğrunda ümumxalq hərəkatının yüksəlməsi problemin öyrənilməsi, aktual elmi-siyasi və nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işində belə bir cəhətə xüsusi diqqət yetirilir ki, totalitar rejimin 70 il ərzindəki müstəmləkə zülmünə çoxsaylı deportasiya və soyqırım siyasətinə baxmayaraq xalqımız öz milli soyunu, dilini, dinini, mənəviyyatını nəinki itirmədi, əksinə dünyada gedən inqilabi prosesləri dərk edərək müstəqillik uğrunda mübarizə apardı.

¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. IX cildə, VIII c., Bakı, Azərənşr, 1998, s.488.

Belə bir cəhətə xüsusi diqqət yetirilir ki, Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etməsində keçən yüzilin 70-ci illərində H.Əliyevin rəhbərliyi ilə yaradılan maddi zəmin, mədəni və kadr potensialı mühüm rol oynadı, milli özünüdərkini və milli ruhun inkişafı önəmli əhəmiyyət kəsb etdi. Bunu xüsusi vurğulayan Ümummilli lider H.Əliyev demişdir:

«Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan olunması tarixi zərurətdən meydana gəlmiş bir hadisədir. Bu, o illərdə, ondan əvvəlki bir neçə ildə SSRİ-də və bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin məntiqi nəticəsidir. Bu, müstəqillik taleyinin bizə bəxş etdiyi nemətdir».¹

Dissertasiyada əsaslandırılır ki, 80-ci illərin sonunda respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi şəraitində yaranan çoxpartiyalılıq sistemi, çap edilən çoxsaylı müxalif yönümlü qəzetlər xalqın inqilabi əzmkarlıq mücadiləsinin xüsusiyyətlərini işıqlandırmaq aktual əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Mövzu xronoloji baxımdan 80-ci illərin ikinci yarısı – 90-cı illərin əvvəlini əhatə edən 6 illik dövrü əhatə edir. Azərbaycanda baş verən gərgin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi prosesləri, müstəqillik uğrunda yüksələn ümumxalq mübarizəsini və istiqlal hərəkatının zəfərlə başa çatması məsələləri öyrənilmişdir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Problemin öyrənilmə səviyyəsini müəyyən edərkən qeyd etməliyik ki, son illərdə Azərbaycanda, Rusiya Federasiyasında və digər ölkələrdə çap edilmiş sənədlər məcmuəsindən, müəlliflər kollektivinin əsərlərindən, monoqrafiyalardan geniş istifadə edilmiş və təhlil olunmuşdur.

Akademik C.B.Quliyevin «К истории образование второй Республики Азербайджана» əsəri xalqımızın totalitar rejimə qarşı öz müstəqilliyini bərpa etmək uğrunda mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Müəllif vaxtilə sovet rejiminin yasaq etdiyi bir sıra sənədləri elmi dövriyyəyə gətirərək mərkəzin azərbaycanlı kadrlarının hüquqlarını tapdalanması, onları sıxışdırması, erməniləri hərtərəfli müdafiə edərək rəhbər vəzifələrə təyin etməsi ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişdir.²

Tarix elmləri doktoru Ə.M. Məmmədovun monoqrafiyası və eyni adlı doktorluq dissertasiyası zəngin faktlar əsasında Azərbaycan

¹ Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında «Respublika» qəzeti, 2000, 30 dekabr, №299.

² Гулиев Д.Б. К истории образование второй Республики Азербайджана. Баку, ЭЛМ, 1997.

dövlətçiliyinin bərpası və onu möhkəmlətmək uğrunda mübarizə məsələlərinə həsr olunub. Müəllif 80-90-cı illərdə xalq hərəkatının zəfərlə başa çatması, müstəqil dövlətin bərpası və onu möhkəmlətmək mübarizəni işıqlandırmaqla yanaşı, dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısını almaqda Heydər Əliyevin xidmətlərinə xeyli yer vermişdir.¹

Tarix elmləri doktoru, professor İ.Hüseynovanın monoqrafiyaları və doktorluq dissertasiyası Ulu Öndər H.Əliyevin Azərbaycan tarixindəki nəhəng xidmətlərinə həsr edilmişdir. Müəllif 80-90-cı illərdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslərə də xeyli yer vermişdir.²

Görkəmli Rusiya yazıçısı Y.Pompeyevin əsəri erməni ekstremistlərinin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək uğrunda apardıqları siyasətin ifşasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.³ Həm o, həm də Azərbaycan tarixi üzrə bir sıra əsərlərin müəllifi Tadeuş Svetoxovski yazırlar ki, erməni ekstremistləri hər dəfə hakimiyyət böhranından, yenidənqurma siyasətindən istifadə edərək Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamışlar.⁴

Göstərməliyik ki, bu problem üzrə nəşr edilən bir sıra müəlliflərin monoqrafiya və əsərlərində nöqsanlara da yol verilmişdir. Belə ki, bəziləri Sovet imperiyasına qarşı yönələn ümumxalq hərəkatını bir partiyanın, təşkilatın adı ilə bağlayır, onun rolunu şişirdirdilər. «Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol» kitabında H.Hacızadə yazır ki,; «Azərbaycan tarixində elə bir kütləvi hərəkat tapmaq çətindir ki, ölkənin mənəvi və siyasi simasını Azərbaycan xalq cəbhəsi (1988-1992) kimi bu qədər dəyişdirmiş, təzələmiş olsun».⁵

Tarixçi alim T.Qafarov öz monoqrafiyasında Azərbaycanda 1988-ci ilin əvvəlindən sonuna qədər davam edən, yüz minlərlə əməkçinin, ziyalı və tələbələrin iştirak etdiyi xalq hərəkatını kortəbii hərəkat hesab

¹ Məmmədov Ə.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, Elm, 1999; Yenə onun, sovet siyasi sisteminin iflası şəraitində Azərbaycanda suverenlik hərəkatı. Bakı, 1997.

² Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, 2003; Yenə onun. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, 2004.

³ Pompeyev Y. Qarabağ qan içində. Bakı, 1996.

⁴ Светоховский Г. В Польше католицизм в Азербайджане ислам помогли развитию национальной самодостаточности. Газета «Азербайджанские известия», 1991, 15 февраля, №41.

⁵ «Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol». Bakı, 2001, s.374.

edir.¹ Bizcə, bu məsələni tarixçilər və geniş ictimaiyyət tərəfindən ətraflı müzakirəyə ehtiyac var. Azərbaycan milli demokratları 1917-ci ildə çar mülkiyyəti devrildikdən sonra federativ dövlət çərçivəsində milli-mədəni muxtariyyət şüarı ilə çıxış etdilər. 1918-ci ildə isə, fürsət yaranan kimi müstəqil Cümhuriyyət yaratmağı irəli sürüb qısa zaman kəsiyində buna nail oldular.

1988-ci ildə xalq hərəkətinə başçılıq edəcək müstəqil siyasi partiya yox idi və ola da bilməzdi. Dünyada şər və zorakı imperiya kimi ad qazanan bir quruluşa qarşı ilk aylarda açıq mübarizə aparan siyasi qüvvənin olmasını iddia etmək ağlasığmazdır. Lakin vurğulayaq ki, başlanan və günbəgün güclənən milli-azadlıq hərəkətinə Azərbaycanın ən qeyrətli yazıçıları, şairləri, alimləri və ziyalıları başçılıq edirdilər. Onu kortəbii hərəkət adlandırmaq xalq hərəkətinə kölgə salmaq deməkdir.

Əvvəla Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtmış və onun xilaskarlıq rolu danılmazdır. Bu işdə o vaxtkı prezident Ə.Əliyev və onun ətrafındakı silahdaşları da müəyyən rol oynamışlar.²

Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərindən biri Azərbaycanda müstəqilliyin möhkəmlənməsi üçün olduqca vacib olan siyasi sabitliyi təmin etdikdən sonra vətən elminin, xüsusilə tarix elminin inkişafına böyük qayğı göstərməsidir. Onun göstərişi ilə Azərbaycan tarixi, etnoqrafiya, arxeologiya, dilçilik elmləri sahəsində bir sıra dəyərli əsər və monoqrafiyalar çap olunmuş, oxucuların istifadəsinə verilmişdir.

Tədqiqatın mənbə bazası. XX əsrin 80-ci illərin II yarısı- 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi vəziyyəti tədqiqat işinin mövzusunə dair ən kiçik faktların əks olunduğu sənəd və materialların toplanılmasını, sistemləşdirilməsini və bunun əsasında problemin öyrənilməsinə tələb edir. Dissertasiyada çoxsaylı arxiv sənədlərindən, çap edilmiş sənədlər məcmuəsindən, dövlət və hökumət sənədlərindən, dövrü mətbuatdan istifadə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivindəki (AR SPIH MDA), Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin arxivindəki (ARMMA), Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun elmi arxivindəki (AMEA TİEA) sənədlərin bir qismi ilk dəfə olaraq problemlə əlaqədar elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir.

İctimai siyasi vəziyyəti, xüsusilə Azərbaycanda yaranan böhranlı vəziyyəti həmin sənədlər əsasında açıqlamağa səy göstərilmişdir. AR

¹ Qafarov T. Azərbaycan tarixi: XX əsrin 80-90-cı illəri. B., 1997, s.260.

² Tahirzadə Ə. Əliyev. Bakı, 1999, s.58.

SPIH Dövlət arxivindəki sənədlər içərisində AKP MK bürosunun, digər Partiya orqanlarının sənədləri problemi tədqiq etməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Həmin arxivin birinci fondunda Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyətə dair çoxsaylı sənədlər mövcuddur.

Respublika Ali Soveti Milli Məclisinin arxivində, habelə Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun arxivində problemə dair xeyli sənədlər və materiallar mövcuddur. Onlardan, eləcə də partiya liderlərinin və sovet dövləti rəhbər vəzifələrində işləyənlərin əsər və çıxışları təqdim edilir.

Dissertasiyada «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktı, Azərbaycan Ali Sovetinin materialları istifadə olunub.

Tədqiqat işinə görkəmli dövlət və ictimai xadim, fəlsəfi təfəkkürə malik talantlı tarixçi Heydər Əliyevin əsərlərindən məruzə və çıxışlarından hərtərəfli istifadə olunmuşdur. Ulu öndərin «Azərbaycan XX əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında» xalqa müraciəti Azərbaycan tarix elminə qiymətli və sanballı töhfə olmaqla, xalqımızın 5 minillik dövlətçilik tarixini lakonik şəkildə ümumiləşdirən qiymətli sənəddir.

Tədqiqat işini yazarkən Heydər Əliyevin belə bir konsepsiyası rəhbər tutulmuşdur: «... Biz tariximizin hər bir dövrünü subyektivlikdən tamamilə kənar olduğu kimi əks etdirməliyik. Biz onu gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmalıyıq».¹

Heydər Əliyevin «Qayıdış. 1990-1993» (B., 1996), «Qurtuluş» (B., 1998), «Müstəqilliyimiz əbədidir» 9 cildlik kitablarında və digər əsərlərində Azərbaycanın son 35 ildəki sosial-iqtisadi inkişafı, sosial-ictimai vəziyyəti müstəqillik üçün iqtisadi, mənəvi və kadr potensialının yaradılması, ən başlıcası isə müstəqillik üçün istiqlal mücadiləsinin zəfərlə başa çatması məsələləri hərtərəfli əsaslandırmışdır.

Dissertasiyada son illərdə çap olunmuş digər sənədlər toplusundan da istifadə edilmişdir.

Bunlar içərisində akademik Z.Bünyadovun redaktorluğu ilə çap edilən «Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə» (Bakı, Elm, 1990) kitabını xüsusi olaraq qeyd etməliyik. Kitabda totalitar rejimin antiazərbaycan siyasəti, Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi, erməni ekstremistlərinin respublikamıza qarşı ərazi

¹ Əliyev H.Ə. Bu gün müstəqil dövlətimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin layiqli varisidir. «Xalq» qəzeti, 17 oktyabr, №221, s.1, 2.

iddialarının tam əsassız olması ilə əlaqədar qiymətli sənədlər, arxiv materialları verilmişdir.¹

Azərbaycan MEA-nın İnsan hüquqları İnstitutunun nəşr etdiyi «Erməni terrorçu quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XX əsrlər)» (Bakı, Elm, 2002) kitabı çoxsaylı arxiv sənədləri əsasında erməni canilərinin son iki yüz il ərzində Azərbaycan və türk xalqlarına, bütün bəşəriyyətə qarşı tətbiq etdikləri deportasiya, soyqırım və terror aktlarını ifşa etmək sahəsində əhəmiyyətə malikdir.²

Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan torpağı olması, erməni separatçıların Azərbaycanı qarşı ərazi iddialarının əsassız olması məsələləri prof. D.Q.Quliyevin redaktorluğu ilə nəşr edilən sənədlər toplusunda³ və digər nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.⁴

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin qarşısında duran əsas məqsəd Sovet rejiminin böhran keçirdiyi şəraitdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyəti və prosesləri obyektiv tədqiqidir.

Tədqiqatın qarşısında duran başlıca vəzifələr aşağıdakılardır:

- Müstəqillik ərəfəsində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyəti kompleks halında təhlil etmək;

- M.Qorbaçovun «yenidənqurma» siyasətinin ölkəni məhvə məhkum etməsi və onun Azərbaycan üçün faciəli nəticələrini işıqlandırmaq;

- Mərkəzin SSRİ-ni münaqişələr meydanına çevirməsi və antiazərbaycan siyasətinə qarşı respublika zəhmətkeşlərinin mübarizəsini açıqlamaq;

- Erməni ekstremistlərinin Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün gücləndiyi şəraitdə ictimai-siyasi vəziyyətin daha da kəskinləşməsini göstərmək;

- Mərkəzin Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsini boğmaq cəhdlərinin iflasa uğramasını və ümummilli böhranın dərinləşməsi səbəblərini təhlil etmək;

¹ «Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə» Bakı, Elm, 1990.

² Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXII вв.). Баку, 2002.

³ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925. Документы и материалы. Баку, 1989.

⁴ Нагорный Карабах: разум победит. Документы и материалы. Баку, 1990; Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей. Баку, 1990; Черный январь в Баку в 1990 г. Документы и материалы. Баку, 1990.

- Milli azadlıq hərəkatının yüksəldiyi şəraitdə çoxpartiyalılıq sisteminin yaranması və iflasa uğramış Kommunist partiyasının buraxılmasının əhəmiyyətini açıqlamaq;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiyaya aktının qəbul edilməsinin əhəmiyyətini göstərmək;

- Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmlətmək sahəsində yeni iqtidarın, şəxsən H.Əliyevin məqsədyönlü və səriştəli fəaliyyətini işıqlandırmaq;

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını müasir siyasi konsepsiyalar, sintez, analiz kimi ümumi, tarixi müqayisə və s. üsulları özündə əks etdirən elmlərarası metodlar təşkil etmişdir. Dissertasiya konkret-tarixi təhlil əsasında yazılmış, zəngin arxiv sənədlərinin, statistik materialların ümumiləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çağdaş elmi səviyyə, aşkarlıq və demokratiya mühiti milli tariximizin hazırkı dövrünü obyektiv və elmi cəhətdən düzgün araşdırılmasına şərait yaratmışdır. Belə bir cəhətə xüsusi diqqət yetirilir ki, tarix elminin totalitar rejim buxovlarından azad olması onun obyektiv və düzgün işıqlandırılmasının başlıca şərtlərindəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardır.

-Dissertasiya vətən tarixşünaslığında 1985-1991-ci illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin və proseslərin kompleks halında tədqiq edilməsinə həsr olunan ilk işdir.

-Dissertasiya zəngin faktik, statistik və arxiv materiallarının elmi dövrüyyəyə gətirilməsi əsasında yazılmış, Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət və onunla bağlı hadisələr təhlil olunaraq, ümumiləşdirilmələr edilmişdir.

-Tədqiqat prosesində Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatında önəmli fəaliyyət göstərən şəxsiyyətlərin rolu açıqlanmışdır.

-Dissertasiyada tarix elminin son nailiyyətlərinə istinad edilərək göstərilir ki, respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşməsində mərkəzin hərtərəfli dəstəklədiyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü mühüm rol oynamışdır.

-Tədqiqatda açıqlanır ki, Azərbaycan öz geostrateji vəziyyətinə və iqtisadi potensialına görə dünya dövlətlərinin diplomatik mübarizəsi və nüfuz dairəsinə cəlb edilmişdir.

-Öz xəbis planlarını həyata keçirmək üçün onlar müxtəlif vasitələrə əl atmışlar.

-Dissertasiyada əsaslandırılır ki, Azərbaycanın 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etməsi sovet imperiyasına qarşı xalqımızın 70 illik mübarizəsinin labüd nəticəsidir.

-Azərbaycan müstəqillik yollarında kövrək addım atdığı dövrdə daxili və xarici pozucu qüvvələr onu devirmək üçün müxtəlif üsullara əl atdılar. 15 iyun 1993-cü ildən Heydər Əliyev kimi nüfuzlu və təcrübəli siyasi xadimin respublikaya başçılıq etməsi müstəqilliğin əbədi və dönməz olmasının mühüm şərtlərindəndir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1)dissertasiyanın yekunlarından regional siyasi siyasətin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər;

2)dissertasiya vətən tarixşünaslığında tədqiq olunan problem sahəsindəki boşluğu doldurmağa xidmət edir. İşin nəticələri, müddəaları və faktiki materialı Azərbaycan tarixi üzrə ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında istifadə oluna bilər.

3)dissertasiyanın materiallarından tədris vəsaitlərinin yazılmasında, ali məktəblərdə xüsusi kurslar üzrə mühazirələr, tarixi biliklərin yayılmasında istifadə edilə bilər.

4)işin materialları respublika ixtisasartırma kurslarında mühazirə oxuyanlara yardımçı material ola bilər. Eyni zamanda təhsilin magistratura pilləsində ixtisas mövzusu kimi istifadə oluna bilər. Xüsusilə diplom və buraxılış işləri yazanlar üçün gərəklidir.

5)dissertasiyada işıqlandırılan problemlərin, əsaslandırılan təklif tövsiyələrin birdəfəlik bitmiş olduğu iddiasında deyilik. Tədqiqat işi bu problemi gələcəkdə öyrənəcək mütəxəssislər üçün bir başlanğıc roluna oynaya bilər.

6)universitetlərin tarix fakultəsində xüsusi kurs kimi tədris oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoli Universitetinin «Azərbaycan tarixi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas elmi nəticələri və məzmunu Azərbaycanın müxtəlif elmi dərgilərində çap olunmuş məqalələrdə, həmçinin müxtəlif elmi konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin «Azərbaycan tarixi» kafedrasında iki dəfə müzakirə edilmiş və müdafiəyə təqdim olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 6 paragrafı özündə birləşdirən iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi araşdırılmış, mənbə bazası təhlil olunmuş, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirildikdən sonra metodoloji əsası da aydınlaşdırılmış, elmi yenilikləri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

«80-ci illərin ikinci yarısında respublikanın ictimai-siyasi və sosial vəziyyəti» adlanan birinci fəsil üç paragrafdan ibarətdir: 1.1. «Yenidənqurma» ərəfəsində və ilk mərhələsində Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi durum»; 1.2. «SSRİ-rəhbərliyinin erməni separatizmini dəstəkləməsi və antiazərbaycan siyasəti»; 1.3. «Yenidənqurma» və «aşkarlıq»ın iflası.

“Yenidənqurma” ərəfəsində və ilk mərhələsində Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi durum” adlı birinci paragrafdə sabiq sovetlər birliyində, o sıradan Azərbaycan SSR-də «yenidənqurma» ərəfəsində və ilk mərhələsində Azərbaycanın iqtisadi-sosial, ictimai-siyasi vəziyyəti faktiki materiallar əsasında açıqlanır və ümumiləşdirilir. Göstərilir ki, Çar Rusiyası dövründə olduğu kimi, sovetlər imperiyasında da xalq təsərrüfatı və bütün ictimai-siyasi sistem mərkəzin mənafeyinə uyğun qurulmuşdu. Azərbaycan yenə də xammal mənbəyi və satış bazarı kimi mərkəzin tələbatını ödəmək zorunda saxlanılırdı. Azərbaycanın milli gəlirinin 25 faizindən çoxu mərkəz tərəfindən mənimsənilirdi.¹ Ölkədə böhranın dərinləşdiyi, ictimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşdiyi şəraitdə 1969-cu ilin iyulunda görkəmli dövlət xadimi, peşəkar siyasətçi Heydər Əliyevin AKP MK-nın I katibi seçilməsi ilə vəziyyət kökündən dəyişdi.² Məhz 1969-1982-ci illər respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatında əsl dönüş illəri oldu. Həmin dövrdə Azərbaycanda 250 yeni iri sənaye müəssisəsi istifadəyə verildi ki, bu, sovet hakimiyyətinin əvvəlki 50 ilində yaradılan müəssisələrin 70 faizi demək idi.³ Həmin illərdə elmin, təhsilin, səhiyyənin və mədəniyyətin hərtərəfli inkişafı, milli-mədəni irsin geniş təbliği xalqda özünüdərk hissənin güclənməsinə, milli

¹ AXC-nin müraciəti. «Azadlıq», 17 yanvar, 1990, №3.

² «Kommunist» qəzeti, 1969, 15 iyul, №189.

³ Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Баку, Азернешпр, 1987, с.179.

ruhun dirçəlməsinə səbəb oldu.¹ H.Əliyev millətin diqqətini onun gələcəyinə yönəltdi. Həmin qısa zaman kəsiyində yaradılan güclü iqtisadi, mənəvi və kadr potensialı, siyasi və milli oyanış Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasında önəmli rol oynadı. Bunlar əslində 70-80-ci illərdə xalqımızın totalitar rejimə qarşı milli azadlıq hərəkatının yeni mərhələyə – yüksəliş mərhələsinə daxil olması demək idi.² Paraqrafda işıqlandırılır ki, 1986-cı ilin yanvarında keçirilən AKP-nin XXXI qurultayı ölkəni bürüyən böhran, millətlərarası ədavətin qızışdırılması hallarına diqqət yetirmək əvəzinə bir növ özünütərifə çevrildi. Qurultayın «bütün respublikada beynəlmiləçilik əhval-ruhiyyəsi daha da güclənmişdir»³ kimi saxta müddəası real vəziyyəti əks etdirmirdi. Dağlıq Qarabağı bürüyən separatizm, Ermənistanda güclənən antiəzərbaycan təbliğatına qarşı respublika rəhbərliyi susmaq mövqeyi tutmuşdu.

Birinci fəslin ikinci paraqrafında **«SSRİ rəhbərliyinin erməni separatizmini dəstəkləməsi və antiəzərbaycan siyasəti»** probleminə həsr olunub. XX yüzilin 20-ci illərindən başlayaraq totalitar rejimin Azərbaycan üçün faciəli nəticələrindən biri ermənilərin və qeyri millətlərin nümayəndələrinin əli ilə xalqımızın ən qabaqcıl adamlarının, düşünən beyinlərinin məhv edilməsi oldu. Həm də ən dəhşətlişi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd edilməsi, təqribən 28 min km² torpaqlarımızın Ermənistana və Rusiyaya verilməsi oldu. H.Əliyevin vurğuladığı kimi, ittifaqa daxil olan respublikalardan heç biri Azərbaycan qədər ərazi itkisinə məruz qalmamışdır.⁴

Bu paraqrafda M.Qorbaçovun ABŞ və Fransaya rəsmi səfərləri zamanı erməni lobbisi ilə görüşməsi, onlardan aldığı qiymətli hədiyyələr müqabilində Dağlıq Qarabağı satması barədə faktlar verilib. Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilk günlərində «Qarabağ» millətçi təşkilatının liderləri Z.Babayan, S.Kaputikyan və b. qəbul edib onları müdafiə etməsi münaqişənin kəskin xarakter almasına səbəb oldu.⁵ 1988-ci ilin

¹ Азербайджанская ССР от XXV к XXVI съезду КПСС, Летопись важнейших событий. Баку, 1981, с.13-16.

² Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. «Respublika», 2000, 30 dekabr, №299.

³ AKP XXXI qurultayının materialları. Bakı, Azərneşr, 1986, s.85.

⁴ Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. «Respublika» qəz., 2000, 30 dekabr.

⁵ «Бакинский рабочий» qəz., 1988, 26 mart, №74.

yanvarından Ermənistan ərazisindən, öz ata-baba yurdlarından azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qovulması, «Ermənistanda ermənilər yaşamalıdır!» millətçi şüarlarının irəli sürülməsi,¹ eyni vaxtda Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibindən çıxıb Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilməsi² Azərbaycanın suverenliyinin tapdalanması demək idi.

SSRİ rəhbərliyinin 20 fevral 1988-ci ildən 1991-ci ilin yayına qədər Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar qəbul etdiyi 80-dən çox qərarların və keçirdiyi müşavirələrin³ hamısı ermənilərin mənafeyinə xidmət edirdi. Qorbaçovun 1988-ci il fevralın 23-də Azərbaycan və erməni xalqlarına müraciəti, həm də martın 24-də MK-nın Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək barədəki qərarı SSRİ Konstitusiyasını kobudcasına pozmaq demək idi. Vilayətin sosial-iqtisadi inkişafı Azərbaycan və Ermənistandan 1,4 dəfə yüksək olduğu halda⁴ belə qərarın qəbuluna heç bir əsas yox idi.

AKP MK-nın 17 may 1988-ci ildə keçirilən büro iclası ideya-siyasi və kadr məsələlərində rəhbərliyin ciddi nöqsanlara yol verdiyini sübut etdi. Bürodə Dağlıq Qarabağdakı separatçı hərəkət müzakirə edilərkən göstərildi ki, 15 ildən artıq vilayət-partiya təşkilatına başçılıq edən B.Gevorkov separatçıları himayə etmişdir. Vilayətdə fəaliyyət göstərən «Krunk» təşkilatının özəyinin 40-dan çoxunu rəhbər işdə çalışan kommunistlər təşkil etmişlər.⁵

Rəhbərlik açıq şəkildə separatçı hərəkata başçılıq edənləri cəzalandırmaq üçün tədbir görmədi.

Dissertasiyada qeyd olunur ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistana ilhaq edilməsi cəhdlərinə qarşı 1988-ci ilin yazında Bakı, Gəncə, Mingəçevir, Naxçıvan, Əlibayramlı şəhərlərində çoxminlik mitinqlər və nümayişlər keçirildi.⁶

Ermənistandan zorla qovulanların Azərbaycana axışması və Dağlıq Qarabağda separatçıların daha da fəallaşması respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb oldu. 1988-ci

¹ ARSPİH MDA, f.1, s.83, iş 205, v.2-3.

² «Kommunist» qəzeti, 1988, 29 fevral, №50.

³ Sultanov Z. Qarabağın qara günləri. Bakı, İşiq, 1992

⁴ «Известия» qəz., 1988, 25 mart, №85.

⁵ AR SPİH MDA, f.1, s.83, iş 66, v.1-2.

⁶ AR SPİH MDA, f.1, s.3, iş 66, v.8.

ilin mayında Azərbaycan partiya təşkilatına yeni rəhbər təyin olunmuş Ə.Vəzirovun təşəbbüsü ilə AKP MK- bürosunun «Proletar beynəlmilçiliyin alovlu bayraqları olan 26 Bakı komissarlarının muzeyinin yaradılması haqqında»¹ qərar qəbul etməsi təəccüb doğurur. Belə qərar 70 il insanların beyinlərinə yeridilən «xalqlar dostluğu», «proletar beynəlmilçiliyi» kimi saxta şüarlara aludəçiliyin təzahürü olub, real vəziyyətin dərk edilməməsi timsalıdır.

I fəslin üçüncü paragrafında «yenidənqurma» və «aşkarlığın» iflası məsələlərinə həsr olunub. Yazıçı B.Oleynikin «zülmət səltənətinin sultanı»² adlandırdığı Qorbaçov demokratiya pərdəsi altında ölkəni milli toqquşmalar meydanına çevirdi, erməni separatizmini hərtərəfli dəstəklədi.

Moskvanın antiazərbaycan və Azərbaycan rəhbərliyinin səriştəsiz fəaliyyətinə qarşı 1988-ci ilin fevralından başlayaraq Bakıda və digər şəhərlərdə etiraz mitingləri və nümayişləri keçirildi.³

Ermənilər dünya əfkar-ümumiyyəsi qarşısında öz cinayətkar əməllərinə haqq qazandırmaq üçün Sumqayıtda yeni fitnəkarlıq törətdilər. Azərbaycan KP MK-nın 16 mart 1988-ci il tarixli qərarında Sumqayıt hadisələrində şəhər partiya komitəsi səhv olaraq fəaliyyətsizlikdə günahlandırıldı.⁴ Hadisənin mahiyyəti düzgün açıqlanmadı. MK-nın 7 may 1988-ci il tarixli büro iclası isə Sumqayıt hadisələrilə bağlı hökumət komissiyasının hesabatını dinləyib, xalqın iradəsinə zidd qərar qəbul etdi ki, Azərbaycanı tərk edən ermənilər geri qaytarılsın və onların ehtiyaclarına xüsusi qayğı göstərilsin.⁵

Paragrafda əsaslandırılır ki, həmişə azadlığa və müstəqilliyə can atan Azərbaycan xalqının 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Bakının mərkəzi meydanındakı mitingləri və tətiləri imperiya qüvvələrini bərk qorxuya saldı. Milli azadlıq hərəkatı Gəncə, Mingəçevir, Əlibayramlı, Lənkəran, Cəlilabad, Ağdam, Şəki, Gədəbəy və b. yerlərdə də kəskin xarakter aldı. Milyondan çox adamın iştirak etdiyi⁶ mitinglərdə «Azadlıq», «Müstəqillik», «Moskvanın fitnələrinə son qoyulsun!» və s.

¹ Yenə orada, s.85, iş 169, v.1-2.

² «Правда» qəz., 1991, 20 dekabr, №289.

³ «Бакинский рабочий» qəz., 1988, 24 fevral, №53.

⁴ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VII c., s.260.

⁵ AR SPIH MDA, f.1, s.83, iş 36, v.3-4.

⁶ Azərbaycan Respublikası, 1991-2001, Bakı, 2001, s.57.

şüarlarla irəli sürülmüşdü.¹ Xalq bəyan etdi ki, Mərkəzin diktəsi ilə təyin edilən rəhbərlər əvəzinə onun iradəsini ifadə edən rəhbər və parlament lazımdır. Təsadüfi deyildi ki, Yevlax şəhərində 20 min adamın iştirakı ilə keçirilən mitinqdə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qaytarılması tələbini irəli sürmüşdü.²

Üçüncü paragrafda göstərilir ki, yüksələn azadlıq hərəkatını istiqamətləndirmək məqsədilə 1988-ci ilin əvvəlindən bir sıra təşkilatlar yaradıldı. Əvvəlcə gənc alimlər qrupu yaradıldı. Sonra qısa zaman kəsiyində «Yurd», «Çənlibel», «Müstəqillər», «Qarabağ», «Aşıq Ələsgər», «Ozan», «Varlıq» cəmiyyətləri və AXC-nin təşəbbüs qrupu fəaliyyətə başladılar.³

Xalqın qüvvələrini vahid məcraya yönəltmək, istiqlal mücadiləsini uğurla başa çatdırmaq üçün mütəşəkkil siyasi təşkilat tələb olunurdu. 1988-ci ilin sonunda Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin yaranması milli hərəkatın uğuru sayılmalıdır. Təşkilatın 1989-cu ilin iyununda qəbul etdiyi proqramda deyilirdi ki, AXC insan azadlığını ən yüksək ümumbəşəri sərvət sayır.⁴

Dissertasiyada qeyd olunur ki, 80-ci illərin axırlarında Azərbaycanda demokratik hərəkatın ən böyük uğurlarından biri demokratik mətbuatın yaranması və inkişafı olmuşdur. Totalitar quruluşun qadağa və yasaqlarına baxmayaraq o vaxtlar «Azərbaycan», «Aydınlıq», «Ayna», «Ədalət», «Yeni Müsavat», «Xalq səsi», «Haray» (Sumqayıt), «Humay», «Vətən səsi» (Gəncə), «Azad söz», «Türk yurdu», «Demokrat» (Sabirabad), «Yurd» (Naxçıvan) və digər çoxsaylı qəzetlər nəşr edilərək xalqı azadlıq və müstəqillik uğrunda fəal mübarizəyə səsləyirdi.

«Молодёж Азербайджана», «Azadlıq», «Elm» qəzetlərində sovet imperiyasına qarşı istiqlal mücadiləsi məsələləri cəsarətlə gündəmə gətirilir, xalqın həmrəyliyi qarşıya qoyulurdu.⁵

Azərbaycan rəhbərliyi sentyabrın 15-də AXC idarə heyəti üzvlərinin iştirakı ilə Ali Sovetin növbədənkanar sessiyasını çağırmağa

¹ Azinform məlumat verir, bildirir, təkzib edir. Bakı, 1991, s.17.

² «Xalq» qəzeti, 1997, 10 sentyabr, №218.

³ TİEA, f.1, s.19, iş 8953, v.13, 17-21.

⁴ Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. Bakı, 2001, s.376.

⁵ «Dirçəliş XXI əsr», №, Bakı, 200 , s.

məcbur oldu.¹ Sessiyada xüsusi idarə komitəsinin ləğvi, iqtisadi müstəqillik və siyasi suverenlik məsələləri müzakirə edildi.² Xalqın inqilabi əzmkarlığının təzyiqi altında sessiya sentyabrın 23-də «Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında» Konstitusiya qanununu qəbul etdi.³

Tədqiqatın **ikinci fəsl**i «**Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin daha da kəskinləşməsi və dövlət müstəqilliyinin bərpası**» adlanmaqla üç paragrafdan ibarətdir. «**20 yanvar faciəsi**» adlanan **birinci paragrafda** mərkəzin Bakıda törətdiyi 20 Yanvar faciəsinə və onun nəticələrinə həsr olunub. Göstərilir ki, «Dağlıq Qarabağ vilayətində vəziyyəti normal hala salmaq tədbirləri haqqında» SSRİ Ali Sovetinin 28 noyabr 1989-cu il tarixli qərarı faktiki olaraq vəziyyəti düzəltməyə deyil, vilayəti Ermənistanla birləşdirməyə tuşlanmışdı.⁴

Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyəti dekabrın 4-də respublikanın vilayətdə suveren hüquqlarının bərpa edilməsi barədə qərar qəbul etsə də nəticəsiz qaldı. Dekabrın əvvəllərindən Bakıda və regionlarında keçirilən mitinqlər və nümayişlərdə mərkəzin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozmaq cəhdlərini pisləndirib, respublikanın Konstitusiya hüquqlarının bərpası tələb edildi.⁵

Ermənistandakı azərbaycanlıların qısa müddətdə öz yurdlarından qovulması, Dağlıq Qarabağdakı soydaşlarımıza qarşı terror və zorakılıqların tətbiq edilməsi, ermənilərin isə rəhbərlik tərəfindən müdafiə olunması xalqın haqlı narazılığına səbəb oldu. Qarşıdurmanın güclənməsi və ictimai-siyasi vəziyyətin gərginləşməsi nəticəsində respublikanın partiya, sovet orqanları rəhbərləri tam nüfuzdan düşmüş, idarə etmək qabiliyyətini itirmişdilər.⁶

Erməni quldurlarının basqınlarına və blokadasına məruz qalan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da ictimai-siyasi vəziyyət kəskinləşmiş, xalqın vəziyyəti pisləşmişdi. Dekabrın sonunda Araz çayı boyunca on minlərlə adam tikanlı məftilləri və mühəndis qurğularını

¹ «Бакинский рабочий» гяз., 1989, 16 сентйабр, №199.

² AR SPIH MDA, f.1, s.84, iş 88, v.1-2.

³ AR MMA, f.2941, s.1, iş 196, v.30-33.

⁴ «Бакинский рабочий» qəz., 1989, 29 noyabr, №273.

⁵ «Kommunist» qəzeti, 1989, 15 dekabr, №284.

⁶ Sultanov O. XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, Maarif, 1995 s.126-131.

sökdülər.¹ Nəticədə 161 il öncə bir-birindən ayrı salınmış qohumlar, soydaşlar görüşdülər. Az sonra Biləsuvar və Cəlilabad rayonlarında da sərhəd gurguları dağıdıldı.²

1989-cu ilin axırlarında erməni silahlı dəstələrinin və yaraqlılarının Azərbaycana qarşı hücumlarının güclənməsi və ona qarşı adekvat tədbirlərin görülməməsi nəticəsində ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət kəskinləşdi. Erməni caniləri Şuşa, Ağdərə, Qazax, Gədəbəy, Laçın, Kəlbəcər, Şahbuz, Ordubad və b. rayonlarında terror aktlarını gücləndirdilər, çoxlu miqdarda mal-qara ələ keçirdilər.³ Azərbaycan rəhbərliyi isə yenə də susmaq mövqeyi tuturdu.

Mərkəz, şəxsən Qorbaçov müstəqillik tələb edən xalqı cəzalandırmaq və suverenlik uğrunda mübarizə aparan xalqa ciddi dərs vermək üçün yanvarın 19-da Bakıya qoşun yeritdi.⁴

Hərtərəfli hazırlanmış və vəhşiliklə həyata keçirilən hərbi əməliyyat nəticəsində 137 adam qətlə yetirilmiş, 744 nəfər ağır yaralanmış və 400 nəfər həbs olunmuşdu.

Azərbaycan xalqı yanvar faciəsindən sonra da istiqlal mübarizəsini davam etdirdi. Keçirilən mitinqlərdə SSRİ rəhbərliyinin xalqımıza qarşı yeritdiyi vəhşicəsinə düşmənçi siyasət yerli rəhbərliyin səriştəsiz fəaliyyəti qətiyyətlə pislənilirdi.⁵

Faciənin səhərisi gün yanvarın 21-də Heydər Əliyev Moskvada çoxminli mitinqdə çıxış edərək 20 Yanvar hadisələrinə siyasi qiymət verdi və göstərdi ki, hüquqa, demokratiyaya zidd olan bu faciənin müqəssirləri dərhal cəzalandırılmalıdırlar.⁶ Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin 29 mart 1994-cü il tarixli qərarında yanvar faciəsinə düzgün siyasi-hüquqi qiymət verildi. Qərarda deyilirdi ki, bu hadisə Azərbaycan Xalqına qarşı totalitar rejim tərəfindən hərbi təcavüz və cinayət kimi qiymətləndirilsin.⁷

¹ AR SPIH MDA, f.1, s.19, iş 8953, №7.

² Yenə orada, s.61-63.

³ «Kommunist» qəzeti, 1989, 30 noyabr, №259.

⁴ Черный январь. Баку, Азербешр, 1990, с.37-39.

⁵ Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımının gerçəklikləri. Bakı, Azərənşr 2002, s.136.

⁶ Əliyev H.Ə. Qayıdış. 1990-1993, s.15-17.

⁷ «Azərbaycan» qəzeti, 1994, 30 mart, №68.

Dissertasiyanın **II fəslinin 2-ci paragrafı «Erməni təcavüzünün güclənməsi və respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi» adlanır.** Göstərilir ki, erməni mafiyasının təsiri altına düşən Qorbaçov öz səhvlərini düzəltmək əvəzinə iqtisadiyyatda, ideologiyada, milli siyasətdə, millətlərarası münasibətlərdə əyintilərin və deformasiyaların dərinləşməsinə say göstərdi. O, tarixdə davakar erməni millətçilərinin havadarı kimi ad qazandı.¹

Azərbaycan rəhbərliyi isə mərkəzin erməni ekspansiyasını dəstəkləmək siyasətinə qarşı mübarizə aparmadı, respublikanın ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün tədbirlər görmədi. Moskvanın havadarlığı altında «Daşnak» və «Krunk» təxribatçı təşkilatlarının başçılığı altında erməni başkəsənləri azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini gücləndirsələr də, buna adekvat cavab verilmədi.

Fəsilə həm də açıqlanır ki, erməni ekstremistləri və onların havadarları öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün «mühasirə» məsələsini ortaya atdılar. Ermənipərəst «Московские новости» qəzeti yazırdı ki, «Yerevan-Bakı yolu həmişə problemlər yolu olub».² Azərbaycanlılar guya dəmir yolunu bağlayıb Ermənistanı ərzaqsız, yanacaqsız qoymuşlar.³ Əslində isə Meğridə Bakı- İrəvan qatarının daşa basılmasının, maşinistin gülləboran edilməsini və yolun bağlanması təşkilatçısı ermənilərin özləri olmuşdu.⁴

«Известия» qəzeti bunu etiraf edərək yazırdı ki, 1989-cu ilin iyul-sentyabrında Kərcivan-Meğri mənzilində ermənilər partlayışlar törətmiş, yolları, relsləri, odun qalaqları ilə tutmuşlar.⁵

İkinci fəslin üçüncü paragrafı «Sovet imperiyasının çökməsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası» adlanır. 20 yanvar faciəsindən sonra siyasi mübarizənin yeni müstəviyə daxil olması və imperiyanın silah və terror yolu ilə xalqı susdurmaq siyasətinin iflasa uğraması qeyd olunur. Yeni iqtidar öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq nəminə fəvqəladə vəziyyəti saxlamağa cəhd göstərdi.⁶

Xalq kütlələrinin təzyiqi altında 1990-cı ilin mayın 21-də AXCN-in yarandığı 28 May günü Azərbaycan dövlət quruluşunun, dövlət

¹ Köçərli T.Q. Qarabağ. B., 2002, s.61-64.

² «Московские новости» qəz., 1989, 22 oktyabr, №228.

³ «Kommunist» qəz., 1989, 25 oktyabr, №230.

⁴ Azərinform məlumat verir, bildirir, təkzib edir. Bakı, 1992, s.42.

⁵ «Известия» qəz., 1989, 20 oktyabr, №226.

⁶ AR MMA, f.2941, s.1, iş 234, v.67.

dirçəlişi günü elan edildi. Həmin gün AXC-nin üç rəngli bayrağı Azərbaycan parlamenti binası üzərində qaldırıldı.¹ Fövqəladə vəziyyətə baxmayaraq 28 May istiqlaliyyət günü münasibətilə Bakı, Gəncə və digər yerlərdə mitinqlər, nümayişlər keçirildi.² Demokratik qüvvələrin təzyiqi altında 28 may istirahət günü elan edildi.³ Tədqiqatda əsaslandırılır ki, AXC rəhbərliyi xalqın etimadını doğrultmadığına, daxili və xarici siyasət məsələlərində ciddi səhvlərə yol verdiyinə görə nüfuzdan düşməyə başladı, qısa müddətdə onun üzvlərinin sayı üç dəfəyə qədər azaldı.⁴

Azərbaycanın çətin günlərində, xüsusilə erməni quldurlarının Naxçıvana qarşı hücumlarının şiddətləndiyi dövrdə, 1990-cı ilin iyulunda Heydər Əliyevin Moskvadan Vətənə qayıtması xalqa qol-qanad verdi, müstəqillik savaşı yeni vüsət aldı.⁵ O, iyulun 22-də Naxçıvan şəhərində 80 minlik mitinqdə çıxış edib xalqı vətənin müstəqilliyi uğrunda fəal mübarizəyə səslədi.⁶

SSRİ-dəki müttəfiq respublika və milli qurumlar içərisində birinci olaraq H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MSSR adından «sovet», «sosialist» sözləri çıxarıldı. Onun təklifi ilə Naxçıvan Ali Sovetinin adı dəyişdirilərək «Ali məclis» adlandırıldı.⁷ 31 dekabr dünya azərbaycanlılarının milli həmrəylik və birlik günü kimi rəsmiləşdirilməsinin müəllifi də H.Əliyev idi.⁸

Dissertasiyada həm də mühafizəkar qüvvələrin 1991-ci ilin avqustunda çevriliş edib hakimiyyəti ələ keçirməsi və respublika iqtidarının onu dəstəkləməsi cəhdlərinə qarşı xalqın mübarizə aparılmasından bəhs edir.⁹ Avqustun 25-27-də Bakıda bir milyon yarım adamın iştirakı ilə keçirilən ümumxalq mitinqində Ali Sovetin sessiyasının çağırılması, kommunist partiyasının ləğv edilməsi, Ali Sovetə yeni seçkilər keçirilməsi və s. tələblər irəli sürüldü.¹⁰ İctimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə görə iqtidar bəzi güzəştlərə getməyə

¹ Yenə orada, iş 233, v.485.

² «Вышка» qəz., 1990, 29 may, №132.

³ ARMMA, f.2941, s.1, iş 242, v.6.

⁴ «Həyat» qəzeti, 1991, 27 mart, №82.

⁵ ARMMA, f.2941, s.1, iş 274, v.9-10.

⁶ Qayıdış. 1990-1993, s.29.

⁷ «Şərq qapısı», 1991, 18 mart, №10.

⁸ «Həyat» qəzeti, 1991, 18 dekabr, №287.

⁹ Əliyev H.«Qayıdış». 1990-1993. s.118.

¹⁰ «Həyat» qəzeti, 1991, 31 avqust, №164.

məcbur oldu. «Kommunist» qəzetinin adı dəyişdirilib «Xalq» qəzeti adlandırıldı. Mərkəzi meydandan Leninin heykəli götürüldü.¹

İqtidar avqustun 29-da Ali Sovetin növbədənəknar sessiyasını çağırmağa məcbur oldu. Sessiya avqustun 30-da çox mühüm sənədi – «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi barədə bəyanat» - «Azadlıq Bəyannaməsi» qəbul etdi.² Bununla da Azərbaycanın 1920-ci ildə itirilmiş dövlət müstəqilliyinin bərpa olunduğu bəyan edildi.³

Konstitusiya Aktında Respublikanın siyasi həyatında plüarizm – çoxpartiyalılıq, iqtisadi həyatında bazar münasibətləri qanunvericiliklə təsbit olundu.⁴

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümü haqqında» H.Əliyevin 20 mart 2001-ci ildə imzaladığı fərmanda deyilir ki, Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini əldə etməsi sabiq SSRİ-də və bütün dünyada 80-ci illərin ortalarından başlayaraq gedən ictimai-siyasi proseslərin labüd nəticəsidir. Bu, müstəqillik taleyinin bizə bəxş etdiyi nemətdir.⁵

Ölkəni belə böhranlı vəziyyətdən çıxara biləcək şəxsiyyət ancaq H.Əliyev ola bilərdi. Xalqın tələbi ilə onun ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtması tarixə Qurtuluş günü kimi daxil oldu. H.Əliyevin zəngin siyasi və dövlətçilik təcrübəsi, nəhəng təşkilatçılıq fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi möhkəmləndi, dönməz və əbədi oldu.⁶

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində aparılan elmi araşdırılmalara yekun vurulmuşdur.

¹ «Xalq» qəzeti, 1991, 29 avqust. №162.

² Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı.

³ «Бакинский рабочий» qəzeti, 1991, 31 avqust.

⁴ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı. Bakı, 1991, s.4-5.

⁵ «Respublika» qəzeti, 2001, 21 mart, №79.

⁶ Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, 2003, s.189.

Dissertasiyanın məzmunu nəşr edilmiş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. XX yüzilliyin 80-ci illərinin II yarısında Azərbaycan SSR-nin ictimai-siyasi həyatı // Elmi axtarışlar, 2005, №XVII, s.258-262.

2. Yenidənqurma ərəfəsində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət // Elmi axtarışlar, 2006, №XXVI, s.207-210.

3. Sovet imperiyasının çökməsi və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası // Elmi axtarışlar, 2006, №XXVIII, s.228-230.

4. 20 yanvar fədakarlıq və qəhrəmanlıq zirvəsi kimi // Elmi axtarışlar, 2006, №XXIX, s.194-198.

5. Heydər Əliyev siyasətinin Naxçıvan dövrü// Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı, Qafqaz Universiteti, 2013.s. 164-165.

6. Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin bərpasında rolu//ADPU-nun xəbərləri, Bakı, 2013, № 1.s. 161-163.

7. Общественно-политические процессы в Азербайджане в 1990-1991гг. Исторический науки. М., 2010, №2(38) с.6-8.

8. Поддержка руководством СССР армянского сепаратизма и его антиазербайджанская политика. //Международный научный журнал Кавказ и Мир. Тбилиси, 2010,№9.с.148-151.

Р.А. Гулиев
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ВО II ПОЛОВИНЕ 80- НАЧАЛЕ 90-х гг. XX ЕКА

Р Е З Ю М Е

В диссертации впервые в азербайджанской историографии комплексно исследовано общественно-политическое и социальное положение Азербайджанской ССР во II половине 80-нач. 90-х гг. XX в.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении обоснованы актуальность и хронологические рамки исследования, показана степень изученности темы, дан анализ источниковой базы, определены цель и задачи, методологическая основа исследования, указаны научная новизна, теоретическое и практическое значение темы.

I глава диссертации под названием “ Общественно- политическое и социальное положение в республике во II половине 80-х гг. XX века»- состоит из трех параграфов. В этой главе рассмотрены вопросы связанные с общественно-политической ситуаций в Азербайджанской ССР накануне в годы «Перестройки». Проведение руководством СССР политики, направленной на поддержку армянского сепаратизма , стало причиной краха «Перестройки» и «Гласности».

II глава диссертации - «Обострение общественно-политической ситуации в Азербайджане и восстановление государственной независимости»,- делится на три параграфа. В этой главе речь идет о трагедии 20 января и её последствиях, усилении армянской агрессии, обострении общественно-политической ситуации в республике, падении Советской империи и восстановлении государственной независимости Азербайджана. Также даются сведения о деятельности Общенационального Лидера Гейдара Алиева в области восстановления государственной независимости Азербайджана.

В заключении диссертации подведен итог проведенных научных исследований.

R. A. Quliyev

**Community-politic circumstance in Azerbaijan SSR at the II half
80-beginning of 90 years of XX century.**

S U M M A R Y

In PhD work at the first time in Azerbaijan historiography in entire complex views were investigated the problems of community-political and social circumstances in Azerbaijan SSR at the II half XX century.

Dissertation work consists of introduction, two chapters, conclusion and the list of literature. In introduction there are substantiate its actuality and chronological frame of investigating, there are shown the comparatives of studied theme, giving analyzed in appropriate of source base, definitude purpose and the task, methodological based on investigation, specified science new, theoretical and practical signification of theme.

I chapter dissertation work called – “Community-political and social circumstance in Republic at the half 80- years of XX century”- consists of three paragraph. In this chapter there are summarized some question concerns with community-political situation in Azerbaijan SSR at edge of years of “Perestroika” and “Glasnosty”.

II- chapter of dissertation work “Exacerbation of community-political situation in Azerbaijan and recovery state integrity”, divide on three paragraph. This chapter talks about tragedy of 20 January and its aftermath, strength Armenian aggression, exacerbation social-political situation in Republic, falling down Soviet Empire and recovery state independence of Azerbaijan. Also giving reference about Common National Leader Heydar Aliyev in the field of recovery state of independence.

In conclusion of dissertation work there are issue of conclusion in the held of science investigate.

Format 60x84 $\frac{1}{16}$.
Kağız əla növ. Tiraj 100 nüsxə.

“Politex” MMC-nin mətbəəsi

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

РАМИН АЛИЯДДИН оглы ГУЛИЕВ

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
В II ПОЛОВИНЕ 80- НАЧАЛЕ 90- х гг. XX ВЕКА

Специальность: 5503.02- Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по истории

БАКУ- 2014